

УДК 94:338.43]:930.85(045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2023-1-19-34

Serhii Kornovenko

PhD hab. (History), Professor, Director of the Research Institute of Peasantry and Agrarian History Studies, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6268-2321>
e-mail: s-kornovenko@ukr.net,

Anatolii Morozov

PhD hab. (History), Professor, Head of the Department of Archival Studies and Special Branches of Historical Science, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5486-235X>
e-mail: anacid2012@ukr.net

AGRARIAN HISTORY OF UKRAINE: CIVILIZATIONAL APPROACH

Abstract. *The aim is to gain knowledge about the latest methodology of historical and agrarian research in Ukraine, in particular about the civilizational approach, its practical application in individual historical and agrarian research.*

The scientific novelty of the publication lies in the fact that the authors analysed the use of the civilizational approach in modern research on agrarian history. In particular, it was established that the civilizational approach is one of the modern methodological approaches in acquiring knowledge about the peasantry. The knowledge obtained on its basis provides a sufficiently complete and well-founded understanding of the civilizational essence of the peasantry, its significance in the global history of humankind, in ethno-social processes, in particular in ethno- and nationogenesis. **Conclusions.** It is revealed that according to the civilizational approach, firstly, a characteristic feature of the peasantry is ethno-social stability; secondly, agrarian (peasant) type of production in the general historical civilizational development of humankind is always present either as a dominant or as a non-dominant. In this way, agrarian (peasant) civilization is an integral component of universal human civilization or local cultural-historical types; thirdly, for the civilizational development of humankind, the emergence of agriculture and peasantry was of enormous importance, causing a tectonic shift in human civilization at that time, determining its progress; fourthly, the confirmation of the civilizational phenomenality of the peasantry is the clearly expressed dichotomy of the interdependence of human and nature; fifthly, the peasantry, its life played the role of the main regulator of the social rhythm of society; sixthly, a peasant is a rational subject, endowed with a practical mind, which is critical of the external, new, not in a hurry to abandon traditions – knowledge that ensures his livelihood, tested by more than one generation of ancestors; seventhly, peasant life is a life logically taken in maximum purity, cleansed of everything extraneous to it; eighthly, in the ethno-sociogenesis of certain communities, in particular Ukrainian, the peasantry preserves traditional culture in a broad sense, it forms the background of any culture, although it remains invisible the whole time, is the basis of the formation of nations in general and Ukrainian in particular; ninthly, culture for the peasant is a tool designed to ensure his existence.

At the same time, generalizations offered on the basis of the civilizational approach do not always take into account regional specificities and peculiarities of cultural-historical, local civilizational variations. Taking this into account, there are enough reasons to reasonably claim that the civilizational approach represents a heuristic value in understanding the peasantry as a civilizational phenomenon and is unproductive in the study of specific agrarian communities at a certain chronological stage.

Keywords: *agrarian history of Ukraine, civilizational approach, culture, agriculture, civilization.*

Сергій Корновенко

доктор історичних наук, професор, директор Науково-дослідного інституту селянства та вивчення аграрної історії, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6268-2321>
e-mail: s-kornovenko@ukr.net,

Анатолій Морозов

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5486-235X>
e-mail: anacid2012@ukr.net

АГРАРНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ: ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПІДХІД*

Анотація. Мета – отримати знання щодо новітньої методології історико-аграрних досліджень в Україні, зокрема щодо цивілізаційного підходу, його застосування на практиці в окремих історико-аграрних дослідженнях.

Наукова новизна публікації полягає у тому, що авторами проаналізовано застосування цивілізаційного підходу в сучасних дослідженнях із аграрної історії. Зокрема, встановлено, що цивілізаційний підхід – один із сучасних методологічних підходів у набутті знань про селянство. Отримані на його підставі знання дають достатньо повне і обґрунтоване розуміння цивілізаційної сутності селянства, його значущості у глобальній історії людства, в етносоціальних процесах, зокрема в етно- та націогенезі. **Висновки.** Розкрито, що відповідно до цивілізаційного підходу, по-перше, характерною ознакою селянства є етносоціальна стабільність; по-друге, аграрний (селянський тип) виробництва у загальноісторичному цивілізаційному розвитку людства присутній повсякчас чи то як домінанта, чи як недомінанта. У такий спосіб аграрна (селянська цивілізація) – невід’ємний компонент загальнолюдської цивілізації або локальних культурно-історичних типів; по-третє, для цивілізаційного розвитку людства поява землеробства, селянства мала колосальне значення, спричинивши тектонічний зсув у тогочасній людській цивілізації, зумовивши її прогрес; по-четверте, підтвердженням цивілізаційної феноменальності селянства є яскраво виражена в ньому дихотомія взаємозалежності людини і природи; по-п’яте, селянство, його життя відіграло роль головного регулятора соціального ритму суспільства; по-шосте, селянин – раціональний суб’єкт, наділений практичним розумом, що критично ставиться до зовнішнього, нового, не поспішаючи відмовлятися від традицій – знань, що забезпечують його життєдіяльність, перевірених не одним поколінням предків; по-сьоме, селянське життя – життя логічно взяте у максимальній чистоті, очищене від усього йому позапритаманного: по-восьме, в етносоціогенезі окремих спільнот, зокрема української, селянство зберігає традиційну культуру в широкому сенсі, воно становить тло будь-якої культури, хоча весь час залишається непомітним, є основою формування націй загалом і української зокрема; по-дев’яте, культура для селянина – інструмент, покликаний забезпечити його існування.

Водночас узагальнення, що пропонуються на основі цивілізаційного підходу, не завжди враховують регіональні специфіку та особливості культурно-історичних, локальних цивілізаційних варіантів. Зважаючи на це, достатньо підстав обґрунтовано стверджувати, що цивілізаційний підхід представляє евристичну цінність у розумінні селянства як цивілізаційного явища і є малопродуктивним у дослідженні конкретних аграрних спільнот на певному хронологічному етапі.

Ключові слова: аграрна історія України, цивілізаційний підхід, культура, землеробство, цивілізація.

Постановка проблеми. Актуальність теми. Загальноновизнаною є думка про те, що історична наука – система знань про минуле людства. Вона не є статичною, а перебуває у динаміці¹. Історичні знання формуються істориками, що застосовують різноманітний науковий інструментарій. Розвиток історичної науки відбувається завдяки двом принциповим моментам. Перший – накопичення нових історичних знань та історіографічного досвіду; другий – оновлення методології дослідження. В історії як знанні про минуле між накопиченням нових історичних знань та оновленням методології дослідження спостерігається взаємозалежність, взаємодоповнення. Достовірність нових історичних знань залежить від досконалості методологічних прийомів їх отримання. Останні ми розуміємо не як догму, а як інструмент, завдяки якому здійснюється пошук нового знання, що є альфою і омегою будь-якої науки, насамперед історії, розвитку наукових знань. Своєю чергою нові історичні знання зумовлюють потребу в новому методологічному інструментарії. У такий спосіб комплементарність між цими явищами зумовлює динаміку історичних знань. Відповідно й історичні знання, і методологія є відносно сталими.

Такі наші розмисли суголосні з позицією Т. Куна, котрий у монографії «Структура наукових революцій»² писав, що «розвиток науки – це поступовий процес, в якому факти, теорії і методи складаються у запас досягнень, який все зростає і являє собою наукову

* Статтю написано відповідно до держбюджетної теми «Соціокультурний простір України другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації 0123U101600).

¹ Предметніше дивись: Стельмах С. П. Історична наука // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е–Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2005. С. 562–566.

² Кун Т. Структура наукових революцій. Київ: Port-Royal, 2001. 228 с.

методологію і знання. Отже, нова теорія неминуче відбивається на широкому фронті завершеної ними наукової роботи, і через те, хоч би якою спеціальною була галузь її застосування, нова теорія ніколи не являє собою (або, у всякому разі, дуже зрідка являє) простого нарощування вже відомого. Засвоєння нової теорії вимагає перебудови попередньої і переоцінки колишніх фактів, внутрішнього революційного процесу ... Науковий факт і теорія насправді не відгороджуються одне від одного глухим муром, хоч подібний розподіл і можна зустріти в традиційній практиці нормальної науки. Ось чому непередбачені відкриття не є просто введенням нових фактів. З цієї ж таки причини фундаментально нові факти або теорії якісно перетворюють світ ученого тією мірою, якою кількісно збагачують його»³.

Зазначені вище закономірності розвитку історичної науки, комплементарність між історичним знанням та методологічним інструментарієм їх отримання є актуальною проблематикою як для сучасної української історичної науки загалом, так і для аграрної історії України зокрема – фундаментального складника вітчизняної історії.

Зважаючи на це, осмислення вже існуючих методологічних засад із вивчення аграрної історії носить науково-практичне та суспільне значення. Цим і зумовлено актуальність запропонованого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, порушені у нашій публікації, належить до тих, що перебувають у фокусі постійної уваги дослідників. Ґрунтовними, наприклад, є напрацювання О. Реєнта⁴, В. Масненка⁵, В. Нечитайла⁶, А. Заярнюка⁷, В. Бондара⁸, О. Михайлюка⁹, Ю. Присяжнюка¹⁰, В. Гоцуляка¹¹, С. Корновенка^{12,13}, С. Падалки¹⁴, В. Хоменка¹⁵, І. Фаренія¹⁶, В. Гончаревського¹⁷, Г. Георгізова¹⁸, З. Священка¹⁹ та інших авторів.

Так, В. Гоцуляк переконаний у тому, що «загальний аналіз української історіографії з проблем селянства свідчить про необхідність вийти на типологічно спільний з європейським, а в перспективі – світовим шляхом науково-інтелектуального розвитку, а також і в нашому контексті зокрема, визначити основні історіософські засади цього

³ Кун Т. Структура наукових революцій. Київ: Port-Royal, 2001. С. 15.

⁴Реєнт О. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки. *Український історичний журнал*. 2000. № 2. С. 3–26.

⁵Масненко В. Селянство в історичній концепції Михайла Грушевського *Український селянин*. 2004. Вип. 8. С. 47–50.

⁶Нечитайло В. Селянство як природне явище. *Український селянин*. Вип. 9. 2005. С. 9–11.

⁷Заярнюк А. «Селянство» як категорія соціально-історичного аналізу (на прикладі Східної Галичини XIX ст.). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 15/2006–2007. С. 543–553.

⁸Бондар В. Сучасна історіографія аграрної історії України другої половини XIX – початку XX ст. на сторінках «Українського історичного журналу». *Український історичний збірник*. Вип. 11. 2008. С. 337–351.

⁹Михайлюк О. Селянство як «уявлена спільнота». *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2009. Вип. XXVII. С. 89–98.

¹⁰Присяжнюк Ю. Сучасне українське селянознавство в наукових оглядах 1990–2000-х років. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. 2010. Випуск 192. Частина 1. С. 26–29.

¹¹Гоцуляк В. В. Актуальні питання методології та інституціоналізації історії селянства в дзеркалі історіографії. *Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки*. Черкаси, 2010. Вип. 182. С. 16–20.

¹²Корновенко С. Становлення та розвиток черкаської школи істориків-аграрників професора Анатолія Морозова. *Вища школа*. 2016. № 4. С. 17–21.

¹³Корновенко С. Аграрна історія в Україні: основні тенденції поступу (1990-ті рр. – початок XXI ст.). Виступ на XII Міжнародному симпозиумі з проблем аграрної історії 29.04.2023. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=VSnAG1iJB0&t=27s>

¹⁴Падалка С. П. П. Панченко – дослідник актуальних проблем аграрної історії України XX – початку XXI ст. *Вісник аграрної історії. Збірник наукових праць*. Вип. 16–17. 2016. С. 275–282.

¹⁵Хоменко В. Сучасна вітчизняна історіографія селянського повстанського руху в Україні (1917–1921 рр.) *European philosophical and historical discourse*. Volume 5. Issue 1. 2019. P. 34–39.

¹⁶Фаренія І. Двадцять років діяльності Наукового товариства істориків-аграрників *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. 2020. № 1. С. 164–169.

¹⁷Гончаревський В. Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991–2009) : [монографія]. Київ: [Логос], 2011. 219 с.

¹⁸Георгізов Г. Селянство – природна форма цивілізації. *Революційний процес 1917–1920 років: витоки, зміст, значення: збірник наукових праць за результатами теоретичного семінару, організованого кафедрою архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін і Науковим товариством істориків-аграрників 13 червня 2013 року*. Черкаси: Вертикаль, 2014. С. 30–38.

¹⁹Священко З. Пореформене українське село в аграрних студіях науковців київської школи. *Емінак*. 2020. № 2 (30). С. 220–228.

напрямку наукових досліджень, без штучної модернізації і підтягування нашої історії до всесвітньої і європейської»²⁰.

В. Бондар слушно зауважує стосовно того, що упродовж початку 1990-х – початку 2000-х рр. у царині аграрної історії України проведено дуже значну роботу не лише із кількісного накопичення історичних знань, а і з формування нових методологічних підходів до їх нового осмислення. На його думку, «одні дослідники намагаються вивчати селянську минувшину не ізольовано, а на тлі загальних соціально-економічних і політичних тенденцій розвитку українського суспільства, у взаємозв'язку і взаємообумовленості з іншими важливими суспільними подіями, масовими народними та соціальними рухами тощо. Інші – поступово вводять історію селянства в мікроісторичну перспективу, маючи за об'єкт різні проблеми економічної, соціальної, культурної, релігійної її сфери, історії повсякденності українського хлібороба і т.д.»²¹.

Т. Портнова, аналізуючи методологічний інструментарій історико-аграрних досліджень в Україні першого десятиліття ХХІ ст., зауважує, що вітчизняні дослідники сприйняли три найважливіші засади з методологічного досвіду західних колег. Насамперед, на її думку, це відмова описувати селянство як соціальне явище, що у своєму розвитку приречене на зникнення. Навпаки посилилася тенденція у працях українських істориків-аграрників обґрунтовувати здатність селянських спільнот до самозбереження і відтворення, синтезувати традиційне і модерне, не розчинившись в останньому. По-друге, відмова дослідників до протиставлення «традиційне/модерне», елітарно-зверхньої інтерпретації селянської культури як «безкультур'я». Формується інший образ селянства як носіїв специфічної культури, селянський світ розуміється як інший. По-третє, «наголошення проблеми способів мови описів селян у минулих та сучасних текстах». Йдеться про критичне ставлення до текстів, написаних представниками неселянського світу про селян, про рефлексування над спокусою витворити власні²².

Питання стану і перспектив методології дослідження аграрної історії України є постійним предметом фахового обговорення під час проведення Всеукраїнських та Міжнародних науково-практичних конференцій, семінарів, круглих столів^{23,24,25,26,27,28,29} тощо.

Зазвичай предметом уваги вчених під час оприлюднення результатів своїх досліджень є загальні тенденції розвитку зарубіжної та української історичної науки, методології історико-аграрних досліджень тощо.

Мета статті. Автори статті ставлять за мету отримати знання щодо новітньої методології історико-аграрних досліджень в Україні, зокрема щодо цивілізаційного підходу, його застосування на практиці в окремих історико-аграрних дослідженнях.

Виклад основного матеріалу. Однією із поширених методологічних парадигм в українському історико-аграрному дискурсі упродовж 1990-х – початку ХХІ ст. є

²⁰ Гоцуляк В. Реформа 1861 року в Україні: історіософський та джерелознавчий аспекти. *Український селянин*. 2001. Вип. 2. С. 22.

²¹ Бондар В. Вітчизняні селянознавчі інституції і їх роль у вивченні історії українського селянства пореформеної доби. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2008. № 19. С. 178.

²² Портнова Т. Юрій Присяжнюк. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Черкаси: Вертикаль, ПП Кандич С. Г., 2007. 640 с.; Олександр Михайлюк. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси. Дніпропетровськ: Інновація, 2007. 456 с. *Україна Модерна* 2010 № 6. С. 286.

²³ Історична наука на порозі ХХІ ст.: підсумки та перспективи: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Харків, 15–17 листопада 1995 р.) / ред. В. Сарбей. – Харків: НАН України, Інститут історії України, 1995. 354 с.

²⁴ Українська історична наука на сучасному етапі розвитку: міжнародний науковий конгрес українських істориків (17–18 вересня 2003 р.): доп. і пов. у 4 т. Т. 1 / ред. Л. Винар, О. Завальнюк. Кам'янець-Подільський, 2005. 602 с.

²⁵ Програма ІІІ Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії. URL: <http://ndis.cdu.edu.ua/images/Konferencii/Simpoziumi%20z%20agrarnoi%20istorii/3%20simpozium/Programa%201.pdf>

²⁶ Програма ІV Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії. URL: <http://ndis.cdu.edu.ua/images/Konferencii/Simpoziumi%20z%20agrarnoi%20istorii/4%20Simpozium/Programa%202.pdf>

²⁷ Програма ХІІ Міжнародного симпозиуму з аграрної історії. URL: <http://ndis.cdu.edu.ua/index.php/zaproshuiemo-na-12-minarodnyi-sympozium-iz-aharnoi-istorii>

²⁸ Проблеми регіональної історії України: Матеріали ІV Всеукраїнської наукової конференції молодих вчених, аспірантів та студентів, 21 травня 2020 р. / Редкол.: к.і.н., доц. Н.М. Кузовова (відп. ред.) та ін. Херсон: Вид-во ХДУ 2020. 78 с.

²⁹ Революційний процес 1917–1920 років: витоки, зміст, значення: збірник наукових праць за результатами теоретичного семінару, організованого кафедрою архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін і Науковим товариством істориків-аграрників, 13 червня 2013 року. Черкаси: Вертикаль, 2014. 632 с.

цивілізаційний підхід, який належить до глобального осмислення історії людства. Такий його статус зумовлений основними тенденціями сучасного розвитку вітчизняної історичної науки. На слушну думку Я. Калакури, створенню якісно нової історіографічної ситуації в Україні упродовж 1990-х рр., зокрема зверненню до цивілізаційної парадигми в осмисленні історичних явищ і процесів, сприяли такі обставини, як відновлення незалежності українською державою, її визнання на світовій арені³⁰. О. Михайлюк популярність цивілізаційного підходу серед українських істориків пояснює тим, що таким він став завдяки тому, що праці таких його представників, як О. Шпенглер, А. Тойнбі, С. Ханінгтон, Ж. Кондорсе, Дж. Бернал, В. Чайлд, Л. Морган, А. Тоффлер та інших, стали доступними для ознайомлення українським історикам від початку 1990-х рр.³¹ В. Гончаревський резонно зауважив, що прихильне ставлення українських істориків до цивілізаційної методології на початку 1990-х рр. зумовлене тим, що «вона: а) як і теорія формацій, давала цілісне уявлення про хід всесвітньо-історичного процесу від давнини до сучасності; б) завдяки поняттям полілінійності історичного розвитку та культурно-цивілізаційної дискретності світової історії давала змогу позбутися моністичного бачення історичного руху, тим самим складаючи найбільш прийнятну альтернативу формаційній теорії»³². Перспективність застосування цивілізаційного підходу, окрім іншого, зумовлена, по-перше, прогностичними можливостями, які він надає щодо адекватного орієнтування у сучасних світових процесах; по-друге, він дозволяє вийти за межі мислення у поняттях держави, розкриваючи спільні цивілізаційні засади міждержавної взаємодії на підставі усвідомлення власної цивілізаційної ідентичності; по-третє, завдяки найвищому рівню узагальнення цивілізаційний підхід систематизує таксономічно нижчі поняття держави, етносу, народу, культури тощо, а також пояснює історичні процеси від локальних до світових, прогножуючи їх результати³³.

На думку авторів статті, яка суголосна з наведеними вище позиціями колег, помітну роль у популярності цивілізаційної методології відіграло і те, що наслідками тектонічних трансформацій в українській історичній науці, започаткованих наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр., упродовж 1990-х рр. – початку XXI ст. стали такі докорінні багаторівневі зміни (назвемо головні, на нашу думку): по-перше, відродження української науково-історичної традиції й формування новітніх академічних підходів і концепцій у розумінні та осмисленні історії України загалом, аграрної історії зокрема; по-друге, нагромадження широкого масиву новітніх ґрунтовних академічних знань як із історії України загалом, так і з аграрної історії зокрема. Новітні академічні історичні знання, зокрема з аграрної історії, поряд із іншими чинниками, впливають на формування свідомості, світогляду громадян України, української політичної нації, детермінують її ідейно-ідеологічну, ментальну цілісність і єдність.

Ключовим у цивілізаційній методології є поняття «цивілізація». В його розумінні спостерігаємо плюралізм. Зважаючи на це, цивілізаційний підхід називають ще і плюралістичним. Наприклад, для О. Шпенглера цивілізація – певна стадія розвитку локальних культур, своєрідне світове місто, в якому омасовлення пронизує всі сфери людського життя. Історія людства для нього – історія восьми цивілізацій як культурно-історичних типів. Кожний із них формується на підставі індивідуального способу осмислення і практичної реалізації життя. Культурно-історичний тип, на думку О. Шпенглера, замкнений, йому не властива культурна спадкоємність. Натомість Л. Морган визначив цивілізацію як ступінь історичного розвитку. М. Данилевський під цивілізацією розумів культурно-історичні типи³⁴. А. Тойнбі віддав перевагу локальним цивілізаціям, відкидаючи поняття єдиної світової. Натомість, за спостереженнями В. Гончаревського, прихильники новітніх модернізаційних схем керуються тезою про єдність людської

³⁰ Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій. Київ, 2004. С. 423.

³¹ Михайлюк О. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси: монографія. Дніпропетровськ: Вид-во «Інновація», 2007. С. 28.

³² Гончаревський В. Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991-2009) : [монографія]. Київ: [Логос], 2011. С. 162.; С. 160–161.

³³ Гончаревський В. Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991-2009) : [монографія]. Київ: [Логос], 2011. С. 162.; С. 167–168.

³⁴ Цитовано за: Салата О. Цивілізаційний підхід у викладанні історії: від наукової концепції до шкільної аудиторії *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди Серія «Історія та географія»*. Харків, 2016. Вип. 53. С. 147.

цивілізації, послуговуючись у своїх працях моделлю її стадіального розвитку від доаграрної до сучасної постіндустріальної/інформаційної стадій³⁵.

Сутність цивілізаційного підходу полягає у тому, що його прихильники вважають, що просторово-часові історичні масиви (культурно-історичні типи) є структурно та змістовно унікальними. Відповідно до такого розуміння, необхідно досліджувати стійкі структури тривалої дії, існування яких передбачено таким явищем, як локальна цивілізація, уособленням якої є культурно-історичні типи.

З позицій цивілізаційного підходу написано монографію українського дослідника К. Івангородського³⁶. Нашу увагу вона привернула з таких причин: 1) є прикладом застосування вітчизняними істориками цивілізаційного підходу, що відповідає меті нашої статті; 2) за своїм змістом – це історико-аграрне дослідження, а тому безпосередньо стосується теми нашої публікації; 3) автор пропонує власне бачення і розуміння селянства як цивілізаційного явища – феномену, визначального чинника у формуванні та розвитку цивілізації.

За К. Івангородським характерною ознакою селянства є етносоціальна стабільність. Її причина полягає не стільки у його чисельній домінії над іншими соціальними верствами (за підрахунками вченого, у XVI–XVII ст. селянство становило 90% населення планети), скільки його цивілізаційною сутністю³⁷. Застосовуючи науковий інструментарій цивілізаційного підходу, ним обґрунтовано думку про те, що загальнолюдський розвиток людської цивілізації пройшов первісний, аграрний (селянський), індустріальний і постіндустріальний етапи³⁸. У такий спосіб історик довів безпосередню причетність селянства до загальноісторичного цивілізаційного розвитку людства, підтвердив раніше висловлену тезу про цивілізаційну сутність селянства.

Продовжуючи свої міркування, К. Івангородський слушно зауважив, що перемога індустріальної цивілізації у новий час не є остаточною. Нагальна потреба вижити спонукатиме людство «ретельно поглянути на ті принципи свого співіснування з природним середовищем, які впродовж багатьох століть виробляло селянство»³⁹.

Послуговуючись критерієм домінування трудової діяльності людства, ним виокремлено чотири типи: збирання, землеробство, виробництво, творчість. Всі вони присутні на кожному з цивілізаційних етапів завжди та одночасно, однак домінує лише одна, але почергово. На підставі цього історик дійшов обґрунтованого висновку, що «відкидати можливість переходу до повторного домінування в межах цивілізації саме сільськогосподарського виробництва не можна»⁴⁰. Як на нас, то запропонована К. Івангородським модель підтверджує ще один факт. Зокрема, той, що аграрний (селянський) тип виробництва у загальноісторичному цивілізаційному розвитку людства присутній за будь-яких обставин повсякчас чи то як домінанта, чи як недомінанта. У такий спосіб аграрна (селянська) цивілізація – невід’ємний компонент загальнолюдської цивілізації або локальних культурно-історичних типів.

Співзвучно з Ж. Кондорсе, Дж. Берналем, В. Чайлдом К. Івангородський обстоює думку про те, що для цивілізаційного розвитку людства поява селянства «мала визначальне значення». Перехід до землеробства спричинив тектонічні зсуви у тогочасній загальнолюдській цивілізації, зумовивши прогрес у її розвитку. Позитивні зрушення, наголосив К. Івангородський, стосувалися визначальних аспектів життєдіяльності тогочасного людського суспільства. По-перше, землеробство стало спокійнішим видом праці, що вплинуло на формування відповідних уявлень тогочасних людей про себе, інших

³⁵ Гончаревський В. Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991-2009) : [монографія]. Київ: [Логос], 2011. С. 162.

³⁶ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. 144 с.

³⁷ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 7.

³⁸ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 7.

³⁹ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 8.

⁴⁰ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 8.

людей і навколишній світ, формування відповідних світоглядних установ та цінностей, що різнили їх від попередніх поколінь. По-друге, люди набувають пізнання у мистецтві вирощування домашніх тварин і обробітку землі. По-третє, людина завдяки землеробству перейшла від привласнювального до відтворювального способу господарювання, навчаючись новим практикам у ставленні до природи. Фактично змістом неолітичної революції стала агрокультурна революція⁴¹.

Підтвердженням цивілізаційної феноменальності селянства, на переконання К. Івангородського, є «яскраво виражена у ньому дихотомія взаємозалежності людини та природи». Апелюючи до напрацювань попередників із аграрної тематики, дослідник звертає увагу на спільнокореневість слів «homo» і «humus», що засвідчує невіддільність одного від іншого, пояснюючи двоїсту природу селянина. Землеробство унікальне від інших форм діяльності завдяки тому, що розвивається як у соціальному, так і природно-біологічному контексті. Селянин як «природна істота» безпосередньо продовжує окремі елементи природного процесу, органічно доєднується до нього як «істота соціальна»⁴².

У такому контексті умотивованими є судження історика, котрі ним узгоджуються з позицією А. Шипілова стосовно того, що земля і селянин співвідносяться між собою як суб'єкт і предикат. Тому власність селянина на землю – це власність на самого себе, на свою працю, вкладену в землю. Це судження для К. Івангородського є базовим в ідентифікації поняття «селянин». Грунтуючись на ньому, дослідник визначив селянина у такий спосіб: «Той, хто працює на власній землі». Праця і власність тотожні для селянина, праця не різниться від життя, а життя від праці: праця – спосіб життя, а життя – сукупність трудових процесів. Праця на землі для селянина – причина, наслідок, мета і спосіб життя. У такий спосіб історик працю на землі визначає видовою ознакою селянина⁴³.

Послугуючись попередньо висловленою думкою про цивілізаційну феноменальність селянства, К. Івангородський зробив спробу визначити соціальну природу селянства. На його думку, яку він аргументує судженням О. Шпенглера про «неісторичність» селянства, можна говорити про певну «асоціальність» селянства. Історик вважає, що асоціальність селянства детермінована його аддитивністю (безсистемністю), яка спричинена «автономністю кожного селянського двору, родини». У його розумінні «селянський, сільський соціум – це сукупність локалізованих мікрокосмів і, якщо один із них накладається на інший, це ще не означає, що вони створюють системну цілісність; селянський світ – це одновимірне поле транслокальної безперервності, «просте складання одноіменних величин». Це і є аддитивність»⁴⁴. Водночас К. Івангородський вважає, що селянство не є цілком позасоціальним феноменом. Він наголошує на тому, що його інтерпретація лише у соціальних категоріях необ'єктивна⁴⁵. У такий спосіб він додатково підсилює власну концепцію цивілізаційного феномену селянства.

Такі міркування, засновані на цивілізаційному підході стосовно асоціальності селянства, як на нас, потребують додаткових аргументів. Навіть, якщо послуговуватися запропонованим судженням, що сільський соціум – це сукупність локалізованих мікрокосмів, то «космос» у перекладі з грецької – «порядок», «устрій», «впорядкованість». Відповідно «мікрокосм» – впорядкований компонент «космосу» – структурно більшої впорядкованості. Наприклад, у зазначеному нами контексті «космос» трактується у філософському словнику як «термін давньогрецької філософії для позначення світу як структурно організованого і впорядкованого цілого. Поняття, вперше введене Піфагором для позначення єдності світу і протилежності хаосу. Головною властивістю космосу

⁴¹ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 8.

⁴² Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 9.

⁴³ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 9.

⁴⁴ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 10.

⁴⁵ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 11.

вважалася гармонія сфер»⁴⁶. У «Філософія: словник термінів і персоналій» «космос – категорія давньогрецької філософії і культури, що відобразила уявлення про світ як замкнений, упорядкований, сповнений краси і гармонії; встановлений богами довершений порядок на противагу хаосу; 2) Всесвіт як єдине, структурно організоване ціле»⁴⁷. Звідси за законами логіки випливає, що сукупність менших системних цілісностей створює більшу системну цілісність, або складнішу, що є вкладеністю менших цілісностей. Тому обґрунтованим, на нашу думку, є запитання: «Чому селянський світ аддитивний, якщо він представляє собою складну вкладену системну цілісність із менших системних цілісностей?»

Критичного ставлення заслуговує і розуміння з позицій цивілізаційного підходу причин того, що «селянин не може бути суб'єктом політичної влади»⁴⁸. Для того є, як мінімум, три причини. По-перше, вдаючись до глобальних узагальнень, науковий інструментарій цивілізаційного підходу не бере до уваги локальні процеси суб'єктивізації селянства, наприклад українського, що мали місце у Наддніпрянщині упродовж пореформеного періоду – першої третини ХХ ст. (предметніше про це дивись наші публікації^{49,50}). Аналогічна суб'єктивізація відбулася і у країнах Центральної та Південно-Східної Європи. По-друге, провідною світоглядною концепцією у країнах Центральної та Південно-Східної Європи у першій третині ХХ ст. став аграризм. Одним із його засадничих принципів є визнання селянства верствою, здатною відігравати самостійну роль у політичному житті⁵¹. По-третє, одним із виявів селянської політичної суб'єктивності стали селянські республіки 1906 та 1917–1921 рр. в Україні. У них справді одне село не керувало іншим, а села спільно керували стратегію самовиживання, ставши суб'єктом політики і політичного життя⁵².

Беручи до уваги наші критичні міркування, наведені вище, як на нас, коректніше було б, застосовуючи цивілізаційну методологію, визначити локальні варіанти, в яких селянство не спромоглося до політичної суб'єктивізації, вичленивши їх із загальнолюдського цивілізаційного розвитку, або зазначив би окремі хронологічні етапи, де селянство не могло априорі бути суб'єктом політичної влади. З іншого боку, викладена вище позиція – заручниця методології цивілізаційного підходу, за якого в глобальному образі лісу непомітними залишаються окремі дерева та інша рослинність. У такому контексті доречними є міркування Л. Шкляра з приводу того, що цивілізаційний підхід потребує певних кореляцій і уточнень, коли йдеться про конкретні дослідження⁵³.

Оперуючи науковим інструментарієм цивілізаційного підходу, К. Івангородський звернено увагу на те, що селянство, його життя, відіграло роль головного регулятора соціального ритму суспільства, принаймні у середньовіччі. Така регуляторна функція селянства, на переконання дослідника, причина, яка достеменно пояснює негативне ставлення селянства до нововведень у будь-якій формі⁵⁴. Як на нас, швидше не негативне, а критичне. Свою позицію він, оперуючи науковим інструментарієм цивілізаційного підходу, обґрунтовує тим, що в аграрному суспільстві, яке є традиційним, домінують сталі ціннісні

⁴⁶ Космос – філософський словник – значення слова космос в словнику. URL: <https://jak.koshachek.com/articles/kosmos-filosofskij-slovník-znachennja-slova-kosmos.html>

⁴⁷ Філософія: словник термінів та персоналій / В. С. Бліхар, М. А. Козловець, Л. В. Горохова, В. В. Федоренко, В. О. Федоренко. Київ: КВЦ, 2020. С. 134–135.

⁴⁸ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 10.

⁴⁹ Герасименко О., Корновенко С. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902–1917 рр. Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2017. 204 с.

⁵⁰ Корновенко С. Суб'єктивний складник аграрного питання як одна з передумов Української революції 1917–1921 рр. *Український історичний журнал*. 2017. № 4. С. 83–95.

⁵¹ Предметніше дивись: Корновенко С. В., Тельвак В. П. Аграризм як селяноцентричний феномен країн Центральної та Південно-Східної Європи другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст.: наукове осмислення явища / Корновенко С. В., Глібшук М. В., Ільницький В. І., Компанієць О. В., Лозовий В. С., Пасічна Ю. Г., Тельвак В. П. Селяноцентричний феномен Української революції 1917–1921 рр.: аграризм: монографія. Черкаси, 2021. С. 9–19.

⁵² Предметніше дивись: Корновенко С. В., Берестовий А. І., Компанієць О. В., Пасічна Ю. Г., П'янзін С. Д., Щербаков М. Я. Селянське республікотворення періоду Української революції 1917-1921 рр.: монографія. Черкаси: Чабаненко Ю.А. 2019. 220 с.

⁵³ Предметніше дивись: Шкляр Л. Нація в умовах «роzkолотої» цивілізації / Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. Т. 2. Київ, 2006. С. 207–219.

⁵⁴ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 11.

орієнтації, спрямовані на підтримку форм життєдіяльності, що склалися. Зважаючи на це, слушно мотивує історик, експерименти не для селянства, а тому трансформації в селянській економіці тривають повільно і лише за бажанням селянства, якщо воно вважає їх потрібними і доцільними. Таке ставлення селянства до інновацій дає підстави К. Івангородському обґрунтовано говорити про «хліборобський універсальний етос», який здатний до самовідтворення, відкидаючи не перевірені практикою форми і засоби взаємодії з природою⁵⁵.

До честі дослідника, він не кидається у крайнощі, аналізуючи здатність селянства сприймати/не сприймати нове. Він, послуговуючись науковим інструментарієм цивілізаційного підходу, пропонує цілком достовірну версію цього процесу. Зокрема, ним обґрунтовано слушну думку про те, що упередженість селян до зовнішніх за походженням різноманітних норм і технологічних стандартів сільськогосподарського виробництва спричинена не техніко-технологічним ретроградством селянства, а «своєрідним виявом інстинкту хліборобського самозбереження і самовідтворення. Хліборобство може гарантувати свою стабільність лише за умови жорсткого дотримання власних нормативних і технічних стандартів». Тому неспіх у сприйнятті інновацій з боку селянства зумовлений тим, що головним для селянина є безпечність існування, передбачення можливих ризиків у випадку застосування об'єктивно нового, але суб'єктивно невідомого для селянина з тим, щоб максимально забезпечити життєздатність власного господарства⁵⁶.

Ще однією причинною обережного, а не боягузливого ставлення селян до інновацій, на переконання К. Івангородського, є діалектична необхідність дотримання ними такої парадигми життєдіяльності. Свою думку, з посиланням на позицію А. Морозова стосовно цього, він обґрунтовує тим, що господарювання на землі, на відміну від інших галузей виробничої діяльності, надзвичайно чутливе до найменших, інколи майже невлесних, не зафіксованих найдосконалішими макроекономічними моделями таких специфічних особливостей, як природно-кліматичні, територіальні, демографічні, транспортні, побутово-звичаєві⁵⁷.

У таких судженнях автора спостерігаємо розумний баланс в інтерпретації здатності селянства реагувати на інноваційні виклики. Він не вдається до крайнощів, а вибудовує помірковану інтерпретаційну модель опанування селянством нового, в якій селянин постає раціональним суб'єктом, наділений практичним розумом, що критично ставиться до зовнішнього, нового, не поспішаючи відмовлятися від традицій – знань, що забезпечують його життєдіяльність, перевірених не одним поколінням предків.

Послуговуючись методологією цивілізаційного підходу, К. Івангородським розкрито такий важливий компонент із життєдіяльності аграрного суспільства, як дихотомія взаємопов'язаності селянства з провідними верствами, як правило, аристократією⁵⁸. Ним акцентовано на стереотипності бачення аристократією селянства. Упередженість останньої, в інтерпретації історика, зумовлена позаособовістю селянства, попри первинність цієї «мовчазної маси історії» в етносоціальних процесах. Безособовість селянства спричинена більшою мірою не сприйняттям аристократією селян, а сприйняттям селянами самих себе⁵⁹.

Поглиблюючи цю свою думку, дослідник вважає, що історично селянство існувало як колективна організація – родова або общинна. Колективне співіснування, переконаний вчений, не визнавало ні особистість, ні необхідності індивідуального самовираження, тому індивід підпорядковувався спільноті, бо самотужки вижити було складно. Селянську безособовість історик виводить від первісних часів. Її він вважає одним із наслідків аграрної за змістом та неолітичної в часі революції. На його переконання, у мобільних номадів кожний індивід мав своє місце, самостійно переміщувався, забезпечував свій соціальний

⁵⁵ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 12.

⁵⁶ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 12.

⁵⁷ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 12.

⁵⁸ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 12.

⁵⁹ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 13.

статус. Натомість в осілого селянина всі дії детермінувалися групою співпоселенців. Відмінність сільської родини від номадського соціуму, на думку К. Івангородського, полягає у її самодостатності, колективізмі. Індивід-родич у такій структурі – представник родини (колективу), обов'язком якого є її збереження, продовження, увічнення⁶⁰.

На наше переконання, такі судження, що ґрунтуються на цивілізаційному підході, більшою мірою відповідають методології цивілізаційного підходу, аніж об'єктивній історії селянства. Не заперечуючи загалом безособовості селянства або його «мовчазної первинності» упродовж тривалого періоду загальнолюдської історії, звернемо увагу на те, що мали місце і нелінійні трансформації такого статусу селянства. Про них ми вже писали вище. Історична наука у своєму арсеналі містить перевірені знання про «суб'єктивізацію селянства», а також «селянську емансипацію», баланс між колективним та індивідуальним, а отже особовим, зокрема селянства України, що було зумовлено відповідними реформами 1848 та 1861 рр., які спричинили його суб'єктивізацію. Відповідних змін зазнали як сприйняття аристократами селян, так і селянське самосприйняття. Наприклад, на цьому акцентує В. Масненко: «Модерний час обернувся суттєвими соціальними трансформаціями людства. ... Відбувалася зміна соціальних ролей і поведінки різних соціальних станів і верств. Емансипація селянства в широкому розумінні цього поняття була однією з провідних тенденцій загальної модернізації»⁶¹. У напрацюваннях Ю. Присяжнюка йдеться про індивідуалізм як «характерологічну» рису українського селянина⁶².

Беручи до уваги зазначені вище наші критичні міркування, коректнішим вважаємо не узагальнене твердження, засноване на цивілізаційному підході, про безособовість селянства, його розчинення у колективному субстраті селянської громади, а конкретизацію певних історико-культурних типів і хронологічних відрізків у загальнолюдській історії, в яких селянська безособовість була представлена, або як співвідносилася із селянською індивідуальністю – особовістю.

Цивілізаційна сутність селянства спричинена не лише специфікою селянського самосприйняття. К. Івангородський додатково її обґрунтував, застосувавши аналогію селянства із кочівниками. Він переконаний, що ні історія, ні соціологія не знають такого стану, як кочівники, «оскільки – це суто цивілізаційний феномен. За такою ж схемою цивілізаційним явищем нами визначається і власне селянство, котре внаслідок своєї осілости влітається до соціальної структури спільнот людей (наприклад, держав), тому набуває накиненого ззовні соціального статусу, який власне цілком неважливий для селянства ... »⁶³.

З позиції дослідника, що ґрунтується на цивілізаційному підході, селянство індиферентно ставиться до політики, історії, соціальних ролей та іншого, що визначає соціальну дійсність соціуму. Фундаментальною інтенцією селянського соціуму є прагнення вийти зі становища «опонента», втратити цю зовнішню визначеність (стан суспільства, до того ж ще й нижчий). Історик виокремлює своєрідний парадокс: фактично зовні селянство – це стан, основною рисою якого є прагнення не бути станом, тобто соціальною групою в ієрархічній структурі панування-підкорення. Їхнє прагнення – бути вільними землеробами, а землероб – це ще не селянин у соціологічному контексті⁶⁴. Було б добре, якби вчений конкретизував свої узагальнені сентенції, підкріпивши їх конкретно-історичними прикладами з окремих хронологічних етапів загальнолюдської історії.

У полі зору цивілізаційної реконструкції селянства, запропонованої К. Івангородським, перебуває і низка питань, що стосуються селянського життя. Ним поняття «селянське життя» розуміється, як «життя логічно взяте у максимальній чистоті, життя, очищене від

⁶⁰ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 13.

⁶¹ Масненко В. Як українські селяни ставали воїнами (до соціокультурних і мілітарних аспектів революції 1917–1921 рр.). *Український селянин*. Черкаси, 2018. Вип. 19. С. 50.

⁶² Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси: Вертикаль, ПП Кандич С. Г., 2007. С. 44.

⁶³ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 13–14.

⁶⁴ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 14.

усього йому позапритаманного». Воно у розумінні дослідника – і причина, і результат самого себе. Відповідно до цього, селянином не стають, а народжуються. «Селянське знання», як і «знання селянського», є заданим від народження, а не набуте освітою. Таке розуміння «селянського життя» дає підстави історикowi говорити про те, що «вчиться не-селянському» – рівнозначно здобути освіту, що спричиняє розселянювання. Пояснення такої сентенції автор монографії вбачає у тому, що «замість вільного цілепокладання на полі можливостей, що розкинене перед індивідом, селянину дана лише причинність, яка підпирає його ззаду, і для якої він сам лише засіб, стільникова чарунка, що наповнюється густою субстанцією життя»⁶⁵.

Для К. Івангородського, що послуговується цивілізаційним підходом, селянин – це людина, котра виживає; проживання життя – його пріоритет. Відповідно, якщо селянство – спосіб життя, то життя формує всі специфічні особливості селянства, – запевняє вчений, посилюючи свої думки схожою позицією А. Шипілова. Однією з особливостей селянства, сформованих життям, є його «позаісторичність». Остання детермінована, окрім інших факторів життя, також цілковитою відсутністю у селянства історичної свідомості. Зумовлено це тим, що селянство оперує природно-циклічним часом на відміну від штучно-лінійного. Зважаючи на це, сільський час неісторичний, не сутнісний, а буттєвий, не кількісний, а якісний, його не рахують, а ним живуть. Тому, переконаний історик, селянин для себе перебуває поза історією, а його історична свідомість має позаселянську визначеність, оскільки це історія дотиків з не-селянами. Керуючись таким, вчений вважає, якщо селянин знає історію, то це історія не-селян⁶⁶. З іншого боку, наголошує дослідник, не потрібно вважати, що історія традиційного села – «нерухома історія». Це, безсумнівно, рух, який поки що не вдається концептуалізувати, зважаючи на вади методології. Адже, зазвичай, науковці екстраполюють на селянство закономірності індустріального суспільства і у такий спосіб ведуть мову про історичне дослідження села як особливого соціокультурного континууму з власними структурно-логічними характеристиками⁶⁷. Нам видається слушним таке розуміння К. Івангородським ситуації з «нерозумінням» селянства. Справді, навіть цивілізаційний підхід не спроможний повною мірою з'ясувати тонкощі селянського світу. На часі є розробка інших методологій, які були б інструментом набуття нових знань про «непізнаний світ» «незручного класу».

«Нерухомість» селянства не є чимось таким, що визначає його недолугість, меншовартісність, неповноцінність тощо. Навпаки, як обґрунтував історик, для етнічних процесів така характеристика селянства має присутнє і непересічне значення. Вона є засобом стабілізації етнічності, що забезпечує її на рівні спільноти від нівеляції за умов суспільно-політичних та соціально-економічних потрясінь та тектонічних зсувів, зумовлених ними. На її основі інтелектуали конструюють уявлення про етнос і націю, зважаючи на це, селянство – ключ до розуміння феномену нації, а вивчення історії селянства, зокрема українського, є фундаментальним складником історії всієї нації⁶⁸. У такий спосіб дослідник стверджує не лише цивілізаційну сутність селянства, а і його виняткову роль у формуванні націй.

В етносоціальних процесах селянство виконує не лише соціально стабілізуючу функцію. К. Івангородський слушно міркує, що його роль і значення посилюються у зв'язку з тим, що в етносоціогенезі окремих спільнот селянство зберігає традиційну культуру в широкому смислі, воно становить історичне тло будь-якої культури, хоча весь час залишається непомітним. У такому контексті не меншого значення в етносоціогенезі набуває екстраінтенціональність селянства – його спрямованість на зовні, його озовніщення. Історик, застосовуючи науковий апарат цивілізаційного підходу, аргументував судження про те, що «селянська культура» спрямована назовні». Її характерні ознаки: аддитивність, універсальність, недопуск індивідуалізму. На користь своєї тези ним

⁶⁵ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 14.

⁶⁶ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 14.

⁶⁷ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 15.

⁶⁸ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 16.

наведено такі аргументи. Селянин і працює, і відпочиває, як правило, поза двором. Він прагне жити «на людях», але йому постійно бракує спілкування і контактів. У нього нема бажання усамітнитися для саморефлексії (на відміну від міщанина, селянин відчуває реальність, він діє, а не рефлексує⁶⁹), проте будь-яка дія зумовлена зовнішнім її сприйняттям. Цим дослідник пояснює, чому для селянина важливим є запитання: «Що скажуть люди?»⁷⁰

Продовжуючи думки, висловлені вище стосовно аддитивності, що відповідають цивілізаційному підходу, на які ми вже критично відрефлексували, вчений зауважив, що селянський соціум не знає поділу на офіційне та особисте. У громаді суспільне ототожнюється з приватним, а останнє максимально усупільнене. Зважаючи на це, селянська культура – агломерат безкінечної множини різноманітних локальних варіантів, які, по суті, є одним і тим самим. Оскільки селянська культура не знає універсалів, постільки в ній не має унікумів; тут не має двох однакових речей, тому кожна річ тотожна решті, – зауважив К. Івангородський⁷¹. Таке твердження вважаємо дискусійним. Як і у попередніх випадках, воно більшою мірою відповідає методології цивілізаційного підходу, ніж локальним знанням із предмету. Беручи це до уваги, воно потребує додаткової аргументації. Адже в історичній науці, етнології усталеними є знання про локальні варіанти знарядь праці, способів приготування їжі, візерунків на вишиванці, традицій тощо, властиві, наприклад українському традиційному суспільству (предметніше, зокрема, дивись^{72,73}).

З іншого боку, нам імпонують судження колеги стосовно того, що культура для селянина – інструмент, покликаний забезпечити його життя/виживання. У такому випадку артефакт справді більшою мірою існує в іншому та для іншого, ніж у собі та для себе. У такий спосіб селянська культура відкрита для її носіїв на різних етапах історичного буття етносоціальної спільноти. Цим історик пояснив те, що традиційність селянства має неабияке значення для забезпечення стабільності етнічної ідентичності. Ця здатність – соціальна необхідність виживання шляхом дотримання традицій як основного регулятора взаємин у соціумі, його стабільності. Остання передбачає мінімізацію виробничого ризику шляхом слідування вже сформованому досвідом ресурсу, успадкованого від попередніх поколінь, що покликаний допомогти вижити під час катаклізму. Таким, безперечно, ресурсом і є традиція. Завдяки такій традиційності селянства можлива й етнічна традиційність конкретної спільноти – етносу, на основі якого формується нація⁷⁴.

На переконання К. Івангородського, який трактує селянство з позицій цивілізаційного підходу, дійсною основою формування націй загалом та української зокрема є цивілізаційний феномен селянства як етносоціального явища. Глибинні соціальні засади цієї частини суспільства, – впевнений вчений, – «фактично мимоволі, несвідомо та неартикульовано зумовлюють базис, на якому спрямованість етносоціальних процесів набуває завершеного, не позбавленого онтологічності та сенсу вигляду»⁷⁵.

Дотримуючись погляду на селянство як на цивілізаційний феномен, історик слушно і фахово обґрунтував, що «давно настав час відкинути сприйняття гуманітарною парадигмою пізнання стереотипу щодо селянства як рудиментарного, архаїчного, дикого чи анархічного явища в соціальному поступі людства». В інтелектуальній моделі К. Івангородського, базованій на цивілізаційному підході, селянство в історичному континуумі є явище самодостатнє, стале, навіть фундаментальне, зважаючи на його вплив на конституювання етнічності та етносоціальних організмів⁷⁶.

⁶⁹ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 15.

⁷⁰ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 18.

⁷¹ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 18.

⁷² Боряк О. Україна: етнокультурна мозаїка. Київ: Либідь, 2006. 328 с.

⁷³ Щербаківський В. Українське народне мистецтво. Кн.3. Орнаментация української хаги. Рим, 1980. 104 с. URL: <http://ndis.edu.ua/index.php/tradytsiina-ukrainska-khata>

⁷⁴ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 19.

⁷⁵ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 19.

⁷⁶ Івангородський К. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). Черкаси, 2006. С. 19.

Висновки. Таким чином, цивілізаційний підхід – один із сучасних методологічних підходів у набутті знань про селянство. Отримані на його підставі знання дають достатньо повне і обґрунтоване розуміння цивілізаційної сутності селянства, його значущості у глобальній історії людства, в етносоціальних процесах, зокрема в етно – та націогенезі.

Відповідно до цивілізаційного підходу, по-перше, характерною ознакою селянства є етносоціальна стабільність; по-друге, аграрний (селянський тип) виробництва у загальноісторичному цивілізаційному розвитку людства присутній повсякчас чи то як домінанта, чи як недомінанта. У такий спосіб аграрна (селянська цивілізація) – невід’ємний компонент загальнолюдської цивілізації або локальних культурно-історичних типів; по-третє, для цивілізаційного розвитку людства поява землеробства, селянства мала колосальне значення, спричинивши тектонічний зсув у тогочасній людській цивілізації, зумовивши її прогрес; по-четверте, підтвердженням цивілізаційної феноменальності селянства є яскраво виражена в ньому дихотомія взаємозалежності людини і природи; по-п’яте, селянство, його життя відіграло роль головного регулятора соціального ритму суспільства; по-шосте, селянин – раціональний суб’єкт, наділений практичним розумом, що критично ставиться до зовнішнього, нового, не поспішаючи відмовлятися від традицій – знань, що забезпечують його життєдіяльність, перевірених не одним поколінням предків; по-сьоме, селянське життя – життя логічно взяте у максимальній чистоті, очищене від усього йому позапритаманного: по-восьме, в етносоціогенезі окремих спільнот, зокрема української, селянство зберігає традиційну культуру в широкому смислі, воно становить тло будь-якої культури, хоча весь час залишається непомітним, є основою формування націй загалом і української зокрема; по-дев’яте, культура для селянина – інструмент, покликаний забезпечити його існування.

Водночас узагальнення, що пропонуються на його основі не завжди враховують регіональну специфіку та особливості культурно-історичних, локальних цивілізаційних варіантів. Такі наші думки суголосні з позицією Л. Шкляра. Дослідник також звернув увагу на таку особливість цивілізаційної методології. Ним зазначено, що «рамки цивілізаційного підходу постають дуже широкими, а тому вимагають відповідного уточнення при застосуванні до аналізу конкретних історичних реалій»⁷⁷. Керуючись наведеним вище, є достатньо підстав обґрунтовано стверджувати, що цивілізаційний підхід представляє евристичну цінність у розумінні селянства як цивілізаційного явища і є малопродуктивним у дослідженні конкретних аграрних спільнот на певному хронологічному етапі.

References

1. Bondar, V. (2008) Suchasna istoriografiya ahrarnoyi istoriyi Ukrayiny druhoyi polovyny XIX – pochatku XX st. na storinkakh «Ukrayinsʹkoho istorychnoho zhurnalu». [Modern historiography of the agrarian history of Ukraine in the second half of the 19th and early 20th centuries. on the pages of the “Ukrainian Historical Journal”. Ukrainian historical collection]. Ukrayinsʹkyy istorychnyy zbirnyk. Vyp. 11. S. 337–351. [in Ukrainian].
2. Bondar, V. (2008) Vitchyznyani selyanoznavchi instytutsiyi yi yikh rolʹ u vyvchenni istoriyi ukrayinsʹkoho selyanstva poreformenoyi doby. Istoriohrafichni doslidzhennya v Ukrayini. [Domestic institutions of peasant studies and their role in the study of the history of the Ukrainian peasantry of the post-reform era. Historiographic research in Ukraine]. Vyp. 19. S. 178–210. [in Ukrainian].
3. Boryak, O. (2006) Ukrayina: etnokulʹturna mozayika. [Ukraine: ethnocultural mosaic]. Kyiv : Lybidʹ, 328 s. [in Ukrainian].
4. Fareniy, I. (2020) Dvadsyatʹ rokiv diyalʹnosti Naukovoho tovarystva istorykiv-ahrarykiv. Visnyk Cherkasʹkoho universytetu. Seriya «Istorychni nauky» [Twenty years of activity of the Scientific Society of Agrarian Historians. Bulletin of the Cherkasy University. Series “Historical Sciences”]. № 1. S. 164–169. [in Ukrainian].
5. Filosofiya: slovnyk terminiv ta personaliy (2020) [Philosophy: a dictionary of terms and personalities] / V. S. Blikhar, M. A. Kozlovetsʹ, L. V. Horokhova, V. V. Fedorenko, V. O. Fedorenko. Kyiv: KVITS. 274 s. [in Ukrainian].

⁷⁷ Предметніше дивись: Шкляр Л. Нація в умовах «розколотої» цивілізації / Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. Т. 2. К., 2006. С. 207–219; С. 207.

6. Heorhizov, H. (2014) Selyanstvo – pryrodna forma tsyvilizatsiyi. Revolyutsiyyny protses 1917–1920 rokiv: vytoky, zmist, znachennya: zbirnyk naukovykh prats № za rezul’natamy teoretychnoho seminaru, orhanizovanoho kafedroyu arkhivoznavstva, novitn’ooyi istoriyi ta spetsial’nykh istorychnykh dystsyplin i Naukovym tovarystvom istorykiv-ahrarynykiv 13 chervnya 2013 roku. [Peasantry is a natural form of civilization. The revolutionary process of 1917–1920: origins, content, significance: a collection of scientific works based on the results of a theoretical seminar organized by the department of archival studies, modern history and special historical disciplines and the Scientific Society of Agrarian Historians on June 13, 2013]. Cherkasy: Vertykal №. S. 30–38. [in Ukrainian].
7. Herasymenko, O., Kornovenko, S. (2017) Selyanyn-buntar. Selyans’ka revolyutsiya v Ukrayini 1902–1917 rr. [Rebel peasant. Peasant Revolution in Ukraine 1902–1917]. Cherkasy : Chabanenko Yu. A. 204 s. [in Ukrainian].
8. Honcharevs’kyy, V. (2011) Tsyvilizatsiyyny pidkhdid do istoriyi: suchasnyy ukrayins’kyy dosvid (1991–2009) : [monohrafiya]. [Civilizational approach to history: modern Ukrainian experience (1991–2009): [monograph]. Kyiv: [Lohos]. 219 s. [in Ukrainian].
9. Hotsulyak, V. (2001) Reforma 1861 roku v Ukrayini: istoriosofskyi ta dzhereloznavchyy aspekty. Ukrayins’kyy selyanyn [The reform of 1861 in Ukraine: historiosophical and source studies aspects. Ukrainian peasant]. Vyp. 2. S. 18–26. [in Ukrainian].
10. Hotsulyak, V. V. (2010) Aktual’ni pytannya metodolohiyi ta instytutsionalizatsiyi istoriyi selyanstva v dzerkali istoriohrafii. Visnyk Cherkas’koho universytetu. Seriya Istorychni nauky. [Current issues of methodology and institutionalization of peasant history in the mirror of historiography. Bulletin of Cherkasy University. Series Historical sciences]. Cherkasy. Vyp. 182. S. 16–20. [in Ukrainian].
11. Istorychna nauka na porozhi KHKHI st.: pidsumky ta perspektyvy: materialy Vseukrayins’koyi naukovoyi konferentsiyi (Kharkiv, 15–17 lystopada 1995 r.) [Historical science at the threshold of the 21st century: results and perspectives: materials of the All-Ukrainian scientific conference (Kharkiv, November 15–17, 1995)] / red. V. Sarbey. Kharkiv: NAN Ukrayiny, Instytut istoriyi Ukrayiny. 354 s. [in Ukrainian].
12. Ivanhorods’kyy K. (2006) Selyanstvo Poludnevoyi Kyivshchyny XVI – seredyni XVII st. (Studiyi z etnosotsial’noyi istoriyi) [The peasantry of Poludneva Kyiv Region in the 16th - mid-17th centuries. (Ethnosocial history studies)]. Cherkasy. 144 s. [in Ukrainian].
13. Kalakura, Ya. (2004) Ukrayins’ka istoriohrafiya [Kalakura Ya. (2004) Ukrainian historiography: Course of lectures]. Kurs lektsiy. Kyiv. 496 s. [in Ukrainian].
14. Khomenko, V. (2019) Suchasna vitchyznyana istoriohrafiya selyans’koho povstans’koho rukhu v Ukrayini (1917–1921 rr.). European philosophical and historical discourse [Modern national historiography of the peasant insurgent movement in Ukraine (1917–1921). European philosophical and historical discourse]. Volume 5. Issue 1. P. 34–39. [in Ukrainian].
15. Kornovenko S. (2016) Stanovlennya ta rozvytok cherkas’koyi shkoly istorykiv-ahrarynykiv profesora Anatoliya Morozova. Vyshcha shkola [Formation and development of the Cherkasy school of agrarian historians of professor Anatoly Morozov. High school]. № 4. S. 17–21 [in Ukrainian].
16. Kornovenko S. (2017) Subyektyny skladnyk ahrarynoho pytannya yak odna z peredumov Ukrayins’koyi revolyutsiyi 1917–1921 rr. Ukrayins’kyy istorychnyy zhurnal [The subject component of the agrarian question as one of the prerequisites of the Ukrainian revolution of 1917–1921. Ukrainian Historical Journal]. № 4. S. 83–95. [in Ukrainian].
17. Kornovenko S. (2023). Ahraryna istoriya v Ukrayini: osnovni tendentsiyi postupu (1990-ti rr. – pochatok XXI st.). Vystup na KHII Mizhnarodnomu sympoziumi z problem ahrarynoyi istoriyi 29.04.2023 [Agrarian history in Ukraine: the main trends of progress (1990s – the beginning of the 21st century). Speech at the XII International Symposium on Problems of Agrarian History on April 29, 2023]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=VSnAG1iJB0&t=27s> [in Ukrainian].
18. Kornovenko, S. V., Berestovyy, A. I., Kompaniyets, O. V., Pasichna, Yu. H., P’yanzin, S. D., Shcherbakov, M. Ya. (2019) Selyans’ke respublikotvorennya periodu Ukrayins’koyi revolyutsiyi 1917–1921 rr.: monohrafiya [Peasant republic formation during the period of the Ukrainian revolution 1917–1921: monograph]. Cherkasy: Chabanenko Yu. A. 220 s. [in Ukrainian].
19. Kornovenko, S. V., Tel’nevak, V. P. (2012) Ahraryzm yak selyanotsentrychnyy fenomen krayin Tsentral’noyi ta Pivdenno-Skhidnoyi Yevropy druhoyi polovyny XIX – pershoyi tretyny XX st.: naukovye osmyslennya yavlyshcha [Agrarianism as a peasant-centric phenomenon of the countries of Central and South-Eastern Europe in the second half of the 19th – the first third of the 20th century: scientific understanding of the phenomenon] / Kornovenko, S. V., Hlibishchuk, M V., Il’nyts’kyy, V. I., Kompaniyets, O. V., Lozovyy, V. S., Pasichna, Yu. H., Tel’nevak, V. P. Selyanotsentrychnyy fenomen Ukrayins’koyi revolyutsiyi 1917–1921 rr.: ahraryzm: monohrafiya [The peasant-centric phenomenon of the Ukrainian revolution of 1917–1921: agrarianism: a monograph]. Cherkasy. S. 9–19. [in Ukrainian].

20. Kosmos – filosofsky slovník – znachennya slova kosmos v slovníku [Cosmos - a philosophical dictionary - the meaning of the word cosmos in the dictionary]. URL: [https:// jak.koshachek.com/articles/kosmos-filosofskij-slovník-znachennja-slova-kosmos.html](https://jak.koshachek.com/articles/kosmos-filosofskij-slovník-znachennja-slova-kosmos.html) [in Ukrainian].
21. Kun, T. (2001) *Struktura naukovykh revolyutsiy* [Structure of scientific revolutions]. Kyiv: Port-Royal. 228 s. [in Ukrainian].
22. Masnenko, V. (2004) *Selyanstvo v istorychniy kontseptsii Mykhayla Hrushevs'koho. Ukrayinsky selyanyn* [The peasantry in the historical concept of Mykhailo Hrushevskyi. Ukrainian peasant]. Vyp. 8. S. 47–50. [in Ukrainian].
23. Masnenko, V. (2018) *Yak ukrayinsky selyany stavaly voyinamy (do sotsiokul'turnykh i militarykh aspektiv revolyutsii 1917–1921 rr.)* (2018). *Ukrayinsky selyanyn* [How Ukrainian peasants became warriors (on the socio-cultural and military aspects of the revolution of 1917–1921). Ukrainian peasant]. Cherkasy. Vyp. 19. S. 49–59. [in Ukrainian].
24. Mykhaylyuk, O. (2009) *Selyanstvo yak «uyavlena spil'nota»*. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu* [The peasantry as an “imagined community”. Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhzhya National University]. 2009. Vyp. XXVII. S. 89–98. [in Ukrainian].
25. Mykhaylyuk, O. (2007) *Selyanstvo Ukrayiny v pershi desyatylittya KHKH st.: Sotsiokul'turni protsesy: monohrafiya* [The peasantry of Ukraine in the first decades of the 20th century: Sociocultural processes: a monograph]. Dnipropetrovsk: Vyd-vo «Innovatsiya». 456 s. [in Ukrainian].
26. Nechytaylo, V. (2005) *Selyanstvo yak pryrodne yavyshe*. *Ukrayinsky selyanyn* [Peasantry as a natural phenomenon. Ukrainian peasant]. Vyp. 9. S. 9–11. [in Ukrainian].
27. Padalka, S. (2016) *P. P. Panchenko – doslidnyk aktual'nykh problem ahrarnoyi istoriyi Ukrayiny XX – pochatku XXI st. Visnyk ahrarnoyi istoriyi. Zbirnyk naukovykh prats'»* [P. P. Panchenko – a researcher of topical problems of the agrarian history of Ukraine in the 20th –early 21st centuries. Bulletin of agrarian history. Collection of scientific works]. Vyp. 16–17. S. 275–282. [in Ukrainian].
28. Portnova, T. (2010) *Yuriy Prysiazhnyuk. Ukrayinsky selyanstvo Naddniprovs'koyi Ukrayiny: sotsiamental'na istoriya druhoi polovyny KHKH – pochatku KHKH st.* Cherkasy: Vertykal', PP Kandych S. H., 2007. 640 s.; *Oleksandr Mykhaylyuk. Selyanstvo Ukrayiny v pershi desyatylittya KHKH st.: Sotsiokul'turni protsesy.* Dnipropetrovsk: Innovatsiya, 2007. 456 s. *Ukrayina Moderna.* [Yuri Prysiazhnyuk. The Ukrainian peasantry of Dnieper Ukraine: socio-mental history of the second half of the 19th - beginning of the 20th century. Cherkasy: Vertikal, PP Kandych SG, 2007. 640 p.; Oleksandr Mykhailiuk. The peasantry of Ukraine in the first decades of the 20th century: Sociocultural processes. Dnipropetrovsk: Innovation, 2007. 456 p. *Ukrayina Moderna.* № 6. S. 285–294. [in Ukrainian].
29. *Problemy rehional'noyi istoriyi Ukrayiny (2020): Materialy IV Vseukrayinskyi naukovoyi konferentsii molodykh vchenykh, aspirantiv ta studentiv, 21 travnya 2020 r.* [Problems of the regional history of Ukraine: Materials of the 4th All-Ukrainian scientific conference of young scientists, graduate students and students, May 21, 2020] / Redkol.: k.i.n., dots. N.M. Kuzovova (vidp. red.) ta in. Kherson: Vyd-vo KHDU. 78 s. [in Ukrainian].
30. *Prohrama III Vseukrayinskyi simpoziumu z problem ahrarnoyi istoriyi.* [Program of the 3rd All-Ukrainian Symposium on Problems of Agrarian History]. URL: <http://ndis.cdu.edu.ua/images/Konferencii/Simpoziumi%20z%20agrarnoi%20istorii/3%20simpozium/Programa%201.pdf> [in Ukrainian].
31. *Prohrama IV Vseukrayinskyi simpoziumu z problem ahrarnoyi istoriyi.* [Program of the 4th All-Ukrainian Symposium on Problems of Agrarian History]. URL: <http://ndis.cdu.edu.ua/images/Konferencii/Simpoziumi%20z%20agrarnoi%20istorii/4%20Simpozium/Programa%202.pdf> [in Ukrainian].
32. *Prohrama XII Mizhnarodnoho simpoziumu z ahrarnoyi istoriyi.* [Program of the XII International Symposium on Agrarian History]. URL: <http://ndis.cdu.edu.ua/index.php/zaproshuiemo-na-12-minarodnyi-simpozium-iz-ahrarnoi-istorii> [in Ukrainian].
33. *Prysiazhnyuk, Yu. (2007) Ukrayinsky selyanstvo Naddniprovs'koyi Ukrayiny: sotsiamental'na istoriya druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.* [The Ukrainian peasantry of Dnieper Ukraine: socio-mental history of the second half of the 19th – beginning of the 20th centuries]. Cherkasy: Vertykal', PP Kandych S. H. S. 640. [in Ukrainian].
34. *Prysiazhnyuk, Yu. (2010) Suchasne ukrayinsky selyanoznavstvo v naukovykh ohlyadakh 1990–2000-kh rokiv.* *Visnyk Cherkas'koho universytetu. Seriya «Istorychni nauky».* *Modern Ukrainian peasant studies in scientific reviews of the 1990s–2000s.* Bulletin of Cherkasy University. Series “Historical Sciences”. Vypusk 192. Chastyna 1. S. 26–29. [in Ukrainian].
35. *Revolutsiynyy protses 1917–1920 rokiv: vytoky, zmist, znachennya: zbirnyk naukovykh prats'» za rezul'tatamy teoretynoho seminaru, orhanizovanoho kafedroyu arkhivoznavstva, novitn'oyi*

- istoriyi ta spetsialnykh istorychnykh dystsyplin i Naukovym tovarystvom istorykiv-ahrarynykiv 13 chervnya 2013 roku. (2014). [The revolutionary process of 1917–1920: origins, content, significance: a collection of scientific works based on the results of a theoretical seminar organized by the department of archival studies, modern history and special historical disciplines and the Scientific Society of Agrarian Historians on June 13, 2013]. Cherkasy: Vertykal№. 632 s. [in Ukrainian].
36. Reyent, O. (2000) Deyaki problemy istoriyi Ukrayiny XIX – pochatku XX st.: stan i perspektyvy naukovoyi rozrobky. Ukrayinskyi istorychnyy zhurnal [Some problems of the history of Ukraine in the 19th and early 20th centuries: state and prospects of scientific development. Ukrainian historical journal]. № 2. S. 3–26. [in Ukrainian].
 37. Salata, O. (2016) Tsyvilizatsiynyy pidkhdid u vykladanni istoriyi: vid naukovoyi kontseptsiyi do shkilnoyi audytoriyi. Zbirnyk naukovykh prats№ Kharkivsokoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. H. S. Skovorody Seriya «Istoriya ta heohrafiya» [A civilizational approach in teaching history: from a scientific concept to a school audience. Collection of scientific works of Kharkiv National Pedagogical University named after H.S. Skovorody Series “History and Geography”]. Kharkiv. Vyp. 53. S. 144–151. [in Ukrainian].
 38. Shcherbakivsky V. (1980) Ukrayinske narodne mystetstvo. Kn. 3. Ornamentatsiya ukrayinskyoi khaty [Ukrainian folk art. Book 3. Decoration of a Ukrainian house]. Rym. 104 s. URL: <http://ndis.cdu.edu.ua/index.php/tradytsiina-ukrainska-khata>
 39. Shklyar, L. (2006) Natsiya v umovakh «rozkolotoyi» tsyvilizatsiyi / Elity i tsyvilizatsiyni protsesy formuvannya natsiy [The nation in the conditions of a “split” civilization / Elites and civilizational processes of the formation of nations]. T. 2. K., S. 207–219. [in Ukrainian].
 40. Stel'makh, S. P. (2005) Istorychna nauka [Historical science] Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny: T. 3: E–Y / Redkol.: V. A. Smoliy (holova) ta in. NAN Ukrayiny. Instytut istoriyi Ukrayiny. Kyiv: V-vo «Naukova dumka». 672 s. [in Ukrainian].
 41. Svyashchenko, Z. (2020) Poreformene ukrayinske selo v ahrarynykh studiyakh naukovtsiv kyyivsokoyi shkoly. Eminak [The post-reform Ukrainian village in the agrarian studies of scientists of the Kyiv school. Eminak]. 2 (30). S. 220–228. [in Ukrainian].
 42. Ukrayinska istorychna nauka na suchasnomu etapi rozvytku: mizhnarodnyy naukovyy konhres ukrayinskykh istorykiv (17–18 veresnya 2003 r.) [Ukrainian historical science at the current stage of development: international scientific congress of Ukrainian historians (September 17–18, 2003)]: dop. i pov. u 4 t. T. 1 (2005) / red. L. Vynar, O. Zaval'nyuk. Kameyanets-Подільський. 602 s. [in Ukrainian].
 43. Zayarnyuk, A. (2006–2007) «Selyanstvo» yak katehoriya sotsialno-istorychnoho analizu (na prykladi Skhidnoyi Halychyny XIX st.). Ukrayina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist [“Peasantry” as a category of socio-historical analysis (on the example of Eastern Galicia of the 19th century). Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood]. Vyp. 15. S. 543–553. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 12.05.2023

Схвалено до друку / Accepted: 14.06.2023